

นาคาคติ: ความเชื่อวัฒนธรรมทางน้ำ ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยากรมชลประทาน
Naga Beliefs and Aquatic Culture in the Chao Phraya River Basin: Perspectives
from the Royal Irrigation Department

บุรรัตน์ วงศ์บุรี
ณัฏฐ์ ยันต์ทอง
วิทยาลัยทองสุข
Bureerat Vongburee
Thanad Yanthong
Thongsook College
Email: vongburee@gmail.com

รับบทความ: 12 กุมภาพันธ์ 2569; แก้ไขบทความ 18 มีนาคม 2569; ตอรับบทความ: 23 มีนาคม 2569

Received: February 12, 2026; Revised: March 18, 2026; Accepted: March 23, 2026

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาองค์ความรู้ทางวัฒนธรรมเกี่ยวกับนาคาคติ และ 2) ศึกษาเชิงรูปธรรมและนามธรรมที่สัมพันธ์กับคติความเชื่อและความสัมพันธ์ เรื่อง พญานาคสู่การตีความสัญลักษณ์กรมชลประทาน กลุ่มผู้ให้ข้อมูลใช้แบบเจาะจง ประกอบด้วย 1) กลุ่มผู้รู้ คือ กลุ่มชุมชนท้องถิ่นและผู้นำทางวัฒนธรรม 2) กลุ่มผู้ปฏิบัติ คือ กลุ่มนักวิชาการและผู้เชี่ยวชาญ นักวิชาการด้านมานุษยวิทยาและวัฒนธรรม 3) กลุ่มบุคคลทั่วไป คือ กลุ่มหน่วยงานและผู้ปฏิบัติงานด้านน้ำ เจ้าหน้าที่กรมชลประทาน การวิจัยครั้งนี้ใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพทางวัฒนธรรม โดยใช้เครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูล คือ แบบสำรวจ แบบสัมภาษณ์ แบบสังเกต จัดประชุมกลุ่มย่อย และการประชุมเชิงปฏิบัติการ

ผลการวิจัยพบว่า 1) ผลการวิจัยชี้ว่านาคาคติเป็นองค์ความรู้ทางวัฒนธรรมที่เชื่อมโยงความเชื่อ วิถีชีวิต และการจัดการน้ำของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ทำหน้าที่สร้างกรอบคุณค่า จิตสำนึกการอนุรักษ์ ความร่วมมือระหว่างรัฐกับชุมชน และสนับสนุนการใช้ทรัพยากรน้ำอย่างยั่งยืนในสังคมไทยร่วมสมัย 2) คติความเชื่อและความสัมพันธ์ เรื่อง พญานาคสู่การตีความสัญลักษณ์กรมชลประทาน สะท้อนว่าพญานาคมีความหมายทั้งเชิงรูปธรรมและเชิงนามธรรมที่เชื่อมโยงกันอย่างเป็นระบบ ทำหน้าที่เป็นสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ น้ำ ธรรมชาติ และสังคม โดยกลุ่มผู้รู้ ผู้ปฏิบัติงาน และประชาชนทั่วไปให้คุณค่าในฐานะผู้พิทักษ์แหล่งน้ำ แหล่งความอุดมสมบูรณ์ และเครื่องยึดเหนี่ยวทางใจ การตีความเชิงสัญลักษณ์นี้สะท้อนบทบาทกรมชลประทานในการจัดการทรัพยากรน้ำอย่างยั่งยืนบนฐานวัฒนธรรมไทย

คำสำคัญ: นาคาคติ; ความเชื่อ; วัฒนธรรมทางน้ำ; ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา; กรมชลประทาน

Abstract

This research aimed to: 1) study cultural knowledge related to Naga beliefs, and 2) examine the concrete and abstract dimensions associated with belief systems and relationships concerning the Naga, leading to the interpretation of the Royal Irrigation Department's emblem. The informants were selected through purposive sampling and consisted of three groups: 1) key informants, including local community members and cultural

leaders; 2) practitioner informants, including academics and experts, particularly scholars in anthropology and cultural studies; and 3) general informants, including personnel from water-related agencies, especially officials of the Royal Irrigation Department. This study employed a qualitative cultural research approach. Data collection instruments included surveys, interviews, observations, focus group discussions, and workshops.

The findings revealed that: 1) Naga beliefs functioned as a body of cultural knowledge that connected belief systems, ways of life, and water management in the Chao Phraya River Basin. They served to establish value frameworks, foster conservation awareness, promote cooperation between the state and communities, and support sustainable water resource utilization in contemporary Thai society. 2) The beliefs and relationships concerning the Naga, as interpreted through the Royal Irrigation Department's emblem, reflected that the Naga held both concrete and abstract meanings that were systematically interconnected. It functioned as a cultural symbol representing the relationship among humans, water, nature, and society. Key informants, practitioners, and the general public valued the Naga as a guardian of water sources, a symbol of abundance, and a source of spiritual support. This symbolic interpretation reflected the role of the Royal Irrigation Department in sustainably managing water resources based on Thai cultural foundations

Keywords: Naga beliefs; Superstitions; Aquatic Culture; Chao Phraya River; Royal Irrigation Department

บทนำ

นาคาคติ ศาสนา และพัฒนาการของวัฒนธรรมการจัดการน้ำไทย ความเชื่อเรื่อง “พญานาค” มีรากฐานยาวนานก่อนการกำเนิดของพระพุทธศาสนา โดยปรากฏการกล่าวถึงในคัมภีร์อรรถพเวทของอินเดียบโบราณ สะท้อนว่านาคเป็นส่วนหนึ่งของโลกทัศน์ในสังคมชมพูทวีปมาก่อน ต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาอุบัติขึ้นในบริบทดังกล่าว จึงมีความเป็นไปได้ว่าศาสนาในยุคต้นได้หลอมรวมความเชื่อเรื่องนาคเข้าไว้ในกระบวนการตีความทางธรรม อย่างไรก็ตาม ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ก็มีหลักฐานเชิงตำนานและวัฒนธรรมที่บ่งชี้ว่าความเชื่อเรื่องนาคอาจดำรงอยู่ก่อนการรับพุทธศาสนาเช่นเดียวกัน เนื้อหาในพระไตรปิฎกสะท้อนว่าความเชื่อเรื่องพญานาคเป็นองค์ประกอบหนึ่งของโลกทัศน์กระแสหลักในช่วงที่พระพุทธศาสนากำลังพัฒนาคัมภีร์ตำนานมูจลินท์นาคราช และเรื่องราวในชาดกหลายเรื่อง เช่น ภูริทัตชาดก จัมเปยยชาดก สังขปาลชาดก และวิธูรบัณฑิตชาดก แสดงให้เห็นบทบาทของนาคในฐานะตัวละครที่ส่งเสริมหลักธรรมและการประพฤติชอบ โดยเฉพาะโครงเรื่องที่พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนาค มักสะท้อนการบำเพ็ญเพียรรักษาศีล ความอดทนต่อความทุกข์ และการบรรลุสันติในตอนท้ายเรื่อง ซึ่งมีนัยทางจริยธรรมชัดเจน นอกจากนี้ ตำนานท้องถิ่นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จำนวนมากยังกล่าวถึงพญานาคในฐานะผู้สร้างเมืองหรือผู้คุ้มครองแผ่นดิน เช่น หงสาวดี กรุงกัมพูชา เวียงจันทน์ และเมืองโบราณในดินแดนไทยปัจจุบัน แสดงถึงบทบาทของนาคในฐานะสัญลักษณ์ทางอำนาจ ความอุดมสมบูรณ์ และความชอบธรรมทางการเมืองและวัฒนธรรม ในอีกมิติหนึ่ง สมชาย ภค

ภาสกรวิวัฒน์ (2561) ชี้ให้เห็นว่าระบบจัดการน้ำของชุมชนไทย โดยเฉพาะในพื้นที่ภูเขาและชนบท มีความหลากหลายทั้งเชิงเทคนิค โครงสร้างสังคม และคุณค่าทางวัฒนธรรม ซึ่งล้วนเป็นตัวกำหนดรูปแบบการจัดสรรน้ำและกลไกแก้ไขข้อขัดแย้งภายในชุมชน ขณะที่ นิพนธ์ พัวพงศกร (2563) อธิบายว่าความสำเร็จของระบบน้ำชุมชนมักตั้งอยู่บนฐานการมีส่วนร่วม ความไว้วางใจ และการสืบทอดองค์ความรู้ระหว่างรุ่น การจัดการน้ำของชุมชนไทยจึงมิใช่เพียงกระบวนการทางเทคนิค หากแต่เป็นกระบวนการทางสังคมที่สะท้อนระบบคุณค่า ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เน้นความพอเพียง การแบ่งปัน และการอยู่ร่วมกันอย่างสมดุล (วสันต์ ภัยหลิกี้, 2564)

ความหมายของนาคาคติในบริบทสังคมไทย “นาคาคติ” หมายถึงระบบความเชื่อเกี่ยวกับนาคในฐานะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีลักษณะเป็นงูใหญ่ ซึ่งปรากฏในตำนาน ศิลปกรรม และศาสนาของสังคมไทยและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างต่อเนื่องยาวนาน นาคในความหมายนี้มีได้เป็นเพียงสัตว์ในตำนาน หากแต่เป็นสัญลักษณ์ของผู้พิทักษ์น้ำ เจ้าของแหล่งน้ำ และตัวแทนความอุดมสมบูรณ์ ในบริบทลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา แม้เอกสารเฉพาะด้าน “นาคาคติทางน้ำ” จะมีไม่มากเท่าลุ่มน้ำโขง แต่สามารถอธิบายผ่านคติความเชื่อทั่วไปที่มองนาคเป็นผู้ควบคุมธาตุน้ำและฝน อันเชื่อมโยงกับผลผลิตทางเกษตรและพิธีกรรมธรรมชาติของชุมชนที่พึ่งพาลุ่มน้ำเป็นฐานชีวิต ความเชื่อนี้ยังสะท้อนผ่านศิลปกรรมและพุทธศาสนา เช่น พระพุทธรูปปางนาคปรก ซึ่งแสดงนาคในฐานะผู้ปกป้องพระพุทธเจ้าและผู้คุ้มครองธรรมะ สะท้อนการบูรณาการระหว่างความเชื่อพื้นบ้านกับศาสนาอย่างแนบแน่น (พิมพ์ใจ บุญเรือง, 2560)

ภาคเกษตรกรรม น้ำ และบทบาทรัฐ โครงสร้างเศรษฐกิจไทย โดยเฉพาะการผลิตข้าว มีความผูกพันโดยตรงกับทรัพยากรน้ำ การบริหารจัดการน้ำจึงเป็นปัจจัยสำคัญต่อความมั่นคงทางอาหารและการพัฒนาประเทศ (สมนึก ศรีประเสริฐ, 2562) การเข้ามามีบทบาทของกรมชลประทานสะท้อนความพยายามของรัฐในการจัดการน้ำอย่างเป็นระบบ ครอบคลุมพื้นที่ขนาดใหญ่ และลดความเสี่ยงจากภัยธรรมชาติ อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนผ่านดังกล่าวก่อให้เกิดผลกระทบต่อโครงสร้างสังคมและวัฒนธรรมการจัดการน้ำในระดับชุมชน (จิรพรรณ ศรีสุข, 2561) เดิมที ชุมชนไทยมีระบบจัดการน้ำแบบกระจายอำนาจ เช่น เหมืองฝายในภาคเหนือหรือระบบคลองในภาคกลาง ซึ่งอาศัยข้อตกลงร่วมกันของสมาชิกในชุมชน เมื่อรัฐเข้ามำกำหนดนโยบายและบริหารจัดการแบบรวมศูนย์ อำนาจการตัดสินใจจึงย้ายเข้าสู่หน่วยงานราชการ ส่งผลให้บทบาทชุมชนลดลง (ศรายุทธ แสงสุข, 2564)

มิติของการเปลี่ยนผ่านการจัดการน้ำ การเปลี่ยนผ่านจากระบบชุมชนสู่ระบบรัฐมีนัยสำคัญหลายมิติ ได้แก่ มิติวัฒนธรรม ระบบน้ำดั้งเดิมสะท้อนทุนทางวัฒนธรรม เช่น พิธีขอฝน การประชุมเปิด-ปิดน้ำ และการแบ่งสรรน้ำตามฤดูกาล ซึ่งเสริมสร้างความเป็นปึกแผ่นของสังคม (ณรงค์ศักดิ์ ใจเพ็ชร, 2562) เมื่อรัฐเข้ามำกำหนดกฎเกณฑ์ ความสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์ระหว่างคนกับน้ำอาจลดบทบาทลง (พนม คลีฉายา, 2560) มิติสังคม ระบบรวมศูนย์อาจลดบทบาทชุมชนจากผู้กำหนดทิศทางการรับนโยบาย ส่งผลต่อความไว้วางใจและศักยภาพการจัดการตนเอง มิติเศรษฐกิจและเกษตรกรรม แม้ระบบชลประทานขนาดใหญ่ช่วยเพิ่มพื้นที่เพาะปลูก แต่เกษตรกรปลายน้ำอาจประสบปัญหาการเข้าถึงน้ำไม่เท่าเทียมและต้นทุนที่เพิ่มขึ้น (อัมพร สุนทรสารทูล, 2564) มิติทรัพยากรธรรมชาติ แม้มีการส่งเสริมแนวคิด Nature-based Solutions (NbS) แต่โครงสร้างหลักยังคงเน้นวิศวกรรมขนาดใหญ่ (ธนภัทร จันทรมล, 2565) มิติการพัฒนาที่ยั่งยืน การจัดการน้ำควรสอดคล้องกับเป้าหมาย SDGs โดยเฉพาะเป้าหมายที่ 6 หากละเลยการมีส่วนร่วมของชุมชน อาจทำให้การบริหารจัดการไม่ตอบโจทย์พื้นที่จริง (สุชาติ พูลสวัสดิ์, 2566) พัฒนาการกรมชลประทาน การจัดตั้งกรม

ชลประทานมีจุดเริ่มต้นในสมัยรัชกาลที่ 5 จากการให้สัมปทานเอกชนขุดคลองในทุ่งรังสิตตั้งแต่ พ.ศ. 2431 ก่อนจะพัฒนาเป็นระบบบริหารจัดการโดยรัฐ และก่อสร้างเขื่อนพระรามหกเป็นโครงการสำคัญตามหลักวิศวกรรมสมัยใหม่ (ปัญญา สุขเกษม, 2563) ในรัชกาลที่ 9 มีการขยายโครงการพัฒนาแหล่งน้ำตามพระราชดำริจำนวนมาก เช่น อ่างเก็บน้ำเขาเต่า พ.ศ. 2506 และพัฒนาโครงการน้ำกว่า 2,000 โครงการทั่วประเทศ (กรมทรัพยากรน้ำ, 2564)

การจัดการน้ำของไทยสะท้อนการเปลี่ยนผ่านจากระบบวัฒนธรรมชุมชนสู่ระบบรัฐสมัยใหม่ ซึ่งมีทั้งคุณูปการด้านประสิทธิภาพและข้อท้าทายด้านการมีส่วนร่วม การศึกษาประเด็นนี้จึงควรพิจารณาอย่างบูรณาการใน 5 มิติ ได้แก่ วัฒนธรรม สังคม เศรษฐกิจ ทรัพยากรธรรมชาติ และความยั่งยืน เพื่อสร้างแนวทางจัดการน้ำแบบผสมผสานที่รักษามรดกภูมิปัญญาท้องถิ่นควบคู่กับเทคโนโลยีสมัยใหม่

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาองค์ความรู้ทางวัฒนธรรมเกี่ยวกับนาคาคติ
2. เพื่อศึกษาเชิงรูปธรรมและนามธรรมที่สัมพันธ์กับคติความเชื่อและความสัมพันธ์ เรื่อง พญานาคสู่การตีความสัญลักษณ์กรมชลประทาน

ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยเรื่อง นาคาคติ: ความเชื่อวัฒนธรรมทางน้ำ กลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยากรมชลประทาน ผู้วิจัยได้ศึกษารูปแบบการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ดังนี้

1. ประชากรและผู้ให้ข้อมูล

ผู้วิจัยได้คัดเลือกผู้ให้ข้อมูลโดยใช้การเลือกแบบเจาะจง (Purposive Sampling) แบ่งออกเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มผู้รู้ (Key Informants) จำนวน 5 คน ซึ่งเป็นชุมชนท้องถิ่นและผู้นำทางวัฒนธรรม เช่น พระสงฆ์และปราชญ์ท้องถิ่นผู้สืบทอดความเชื่อเรื่องนาคในพุทธศาสนาและพิธีกรรมทางน้ำ ผู้นำชุมชนหรือผู้สูงอายุในหมู่บ้านริมแม่น้ำเจ้าพระยาที่มีประสบการณ์ตรงกับความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับนาคและน้ำ รวมถึงช่างฝีมือหรือศิลปินพื้นบ้านผู้สร้างงานศิลปะเกี่ยวกับนาค เช่น ประติมากรรมตามวัดหรือการตกแต่งเรือ กลุ่มผู้ปฏิบัติ (Casual Informants) จำนวน 10 คน ได้แก่ นักวิชาการและผู้เชี่ยวชาญ เช่น นักมานุษยวิทยาและนักวัฒนธรรมผู้ศึกษานาคในฐานะสัญลักษณ์ทางสังคม นักวิชาการด้านศิลปกรรมและประวัติศาสตร์ศาสนาที่วิเคราะห์นาคในเชิงสัญลักษณ์และศิลปะ ตลอดจนนักวิจัยด้านภูมิศาสตร์และสิ่งแวดล้อมน้ำที่เชื่อมโยงความเชื่อเรื่องนาคกับการจัดการน้ำในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และกลุ่มบุคคลทั่วไป (Purposive Informants) จำนวน 5 คน ซึ่งเป็นหน่วยงานและผู้ปฏิบัติงานด้านน้ำ เช่น เจ้าหน้าที่กรมชลประทาน นักวิศวกรรมชลประทานและสิ่งแวดล้อมที่เชื่อมโยงความเชื่อกับการออกแบบระบบน้ำ รวมถึงองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นหรือเทศบาลริมน้ำที่มีบทบาทในการจัดกิจกรรมวัฒนธรรมและอนุรักษ์ความเชื่อเกี่ยวกับน้ำและนาค

2. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยใช้วิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยใช้เครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูล ประกอบด้วย แบบสำรวจ (Survey) แบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง (Structured Interview) แบบสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้าง (Non-Structure Interview) แบบสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) แบบสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (Non – Participant Observation) แบบประชุมกลุ่มย่อย

(Focus Group Discussion) และการประชุมเชิงปฏิบัติการ(Workshop) ดังนี้ (ในตะวัน กำหอม, 2559: 53-56)

1. แบบสำรวจ (Survey) ผู้วิจัยใช้แบบสำรวจเพื่อเก็บข้อมูลฉบับที่กโดยแบ่งประเด็นการสำรวจต่างๆดังนี้ สำรวจข้อมูลพื้นฐาน สำรวจความรู้และความเชื่อเกี่ยวกับ “พญานาค” สำรวจพญานาคกับวัฒนธรรมและพิธีกรรม สำรวจการถ่ายทอดองค์ความรู้เรื่องนาคาคติ สำรวจมุมมองต่อพญานาคในสังคมร่วมสมัย สำรวจการตีความ “เชิงนามธรรม” (ความหมาย คุณค่า อุดมการณ์) ก่อนทำการวิจัยในครั้งนี้ผู้วิจัยได้สอบถามผู้รู้ นอกจากนั้นผู้วิจัยยังได้สอบถามจากหน่วยงานทางราชการ เพื่อนำมาเป็นองค์ความรู้เบื้องต้นในบริบทพื้นที่ศึกษาวิจัยครั้งนี้ และนำมาสร้างกรอบแนวคิดการวิจัย

2. แบบสัมภาษณ์ (Interview) มี 2 แบบดังนี้

2.1 แบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง (Structured Interview) เพื่อใช้สัมภาษณ์ตามแนวทางแบบสัมภาษณ์ที่กำหนดไว้แต่ละประเด็นคำถาม ปรับปรุงจาก (มิณฑกานต์ สร้อยแสง และกิงกาญจน์ จงสุขไกล, 2563) โดยการสัมภาษณ์กลุ่มตัวอย่าง เพื่อหาคำตอบตามกรอบแนวคิดและความมุ่งหมายของการวิจัย ประกอบด้วยแบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง 1 ชุด ดังนี้ แบบสัมภาษณ์ชุดที่ 1 แบบสัมภาษณ์ 1 แบบสัมภาษณ์ นาคาคติ: ความเชื่อวัฒนธรรมทางน้ำ กลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยากรมชลประทาน

2.2 แบบสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้าง (Non-Structured Interview) ใช้สัมภาษณ์กลุ่มผู้ให้ข้อมูลทั่วไปแบบเปิดกว้างไม่จำกัดคำตอบเพื่อจับประเด็นและนำมาตีความหมายโดยใช้ทฤษฎีและการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-depth Interview) จากผู้รู้ (Key Informants) และมีจุดสนใจในการสัมภาษณ์ในเรื่อง 1 แบบสัมภาษณ์ นาคาคติ: ความเชื่อวัฒนธรรมทางน้ำ กลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยากรมชลประทาน เพื่อทำการสัมภาษณ์ผู้รู้ เพื่อผู้วิจัยกำหนดประเด็น คำถาม ข้อมูลรายละเอียดต่างๆ ดังนี้ ประวัติความเป็นมา ความเชื่อ ศาสนา ตำนานนาคาคติ มุมมองเชิงวัฒนธรรม

3. แบบการสังเกต (Observation) แบ่งเป็น 2 ชุด ดังนี้

3.1 การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) ผู้วิจัยเข้าไปอยู่ร่วมกับโรงเรียนสอนขับรถ โดยร่วมทำกิจกรรม สังเกตเกี่ยวกับประวัติความเป็นมา ความเชื่อ ศาสนา ตำนานนาคาคติ และมุมมองเชิงวัฒนธรรม เพื่อนำไปกระทำข้อมูลต่อไป

3.2 แบบสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (Non-participant Observation)

4. การสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion) ผู้วิจัยใช้เทคนิคการสนทนากลุ่มกับผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับกรมชลประทาน ประกอบด้วยผู้รู้ ผู้ปฏิบัติและประชาชนทั่วไป มาร่วมสนทนากลุ่มตามกรอบและจุดมุ่งหมายของการวิจัย โดยใช้แบบบันทึกเป็นเครื่องมือในการรวบรวมข้อมูล

5. การประชุมเชิงปฏิบัติการ (Workshop) ผู้วิจัยใช้เทคนิคการประชุมเชิงปฏิบัติการกลุ่มกับผู้ที่เกี่ยวข้องกับกรมชลประทาน มาร่วมสนทนากลุ่มตามกรอบและจุดมุ่งหมายของการวิจัย กรอบประเด็นในการประชุมเชิงปฏิบัติการ นาคาคติ: ความเชื่อวัฒนธรรมทางน้ำ กลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยากรมชลประทาน โดยใช้แบบบันทึกเสียง วิดีโอบันทึกภาพและเสียงเป็นเครื่องมือในการรวบรวมข้อมูล

3. วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูล 2 ขั้นตอน คือ

การเก็บรวบรวมข้อมูลขั้นที่ 1 เรียกว่า การเก็บข้อมูลปฐมภูมิ (ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์) เป็นการศึกษาเอกสาร ตำรา หนังสือวิชาการ สอบถามข้อมูลจากผู้รู้และเอกสารแนวคิดทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การเก็บรวบรวมข้อมูลขั้นที่ 2 เรียกว่า การเก็บข้อมูลภาคสนาม โดยผู้เก็บข้อมูลยึดหลัก “องค์รวม” (Holistic) ตามแนวคิดของ งามพิศ สัตย์สรวง (2539: 53-55 อ้างอิงใน ในตะวัน กำหอม. 2559: 53-56) ดังนั้น ผู้วิจัยใช้เวลาในการศึกษาภาคสนาม (Field Studies) ประมาณ 6 เดือน เพื่อเก็บรวบรวม ข้อมูลเชิงคุณภาพ

1. แบบสำรวจ ผู้วิจัยขอความร่วมมือและจัดส่งแบบสำรวจให้ผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง
2. แบบสัมภาษณ์ (Interview) ผู้วิจัยดำเนินการสัมภาษณ์กลุ่มผู้ให้ข้อมูล ดังนี้

1) การสัมภาษณ์อย่างเป็นทางการ (Formal Interviews) โดยใช้แบบสัมภาษณ์ปลายเปิด ทำการสัมภาษณ์ตามแนวแบบสัมภาษณ์ เพื่อหาคำตอบตามความมุ่งหมายของการวิจัย โดยมีแบบสัมภาษณ์ และ เครื่องบันทึกเสียง กล้องถ่ายภาพ วีดิโอบันทึกภาพและเสียง เป็นเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูล ประกอบด้วย(1) แบบสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้าง สำหรับสัมภาษณ์ข้อมูลเบื้องต้น โดยการสัมภาษณ์ผู้รู้ จำนวน 3 คน (2) แบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง แบ่งเป็น 5 ชุด แต่ละชุดใช้ สำหรับสัมภาษณ์กลุ่มผู้ให้ข้อมูล 5 กลุ่ม

2) การสัมภาษณ์อย่างไม่เป็นทางการ (Informal Interviews) เป็นการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In depth Interviews) เปิดกว้างไม่จำกัดคำตอบ เพื่อจับประเด็นและนำมาตีความหมาย โดยใช้ ทฤษฎี

3. แบบสังเกต ผู้วิจัยสังเกตการเข้าร่วมกิจกรรมของโรงเรียนสอนขับรถ ตามแบบสังเกต 2 รูปแบบดังนี้

3.1 การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) ผู้วิจัยเข้าไปอยู่ร่วมกับโรงเรียนสอนขับรถ โดยร่วมทำกิจกรรม สังเกต เกี่ยวกับ ประวัติความเป็นมา ความเชื่อ และมุมมองเชิงวัฒนธรรม โดยใช้แบบสังเกตเป็นเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูล พร้อมกับเปิดเผยตัวเองว่าเป็นนักวิจัย

3.2 การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (Non-participant Observation) ผู้วิจัยทำการสังเกตกิจกรรมต่าง ๆ ในกิจกรรมในกรมชลประทาน จัดบันทึกข้อมูลที่พบโดยใช้แบบสังเกตเป็นเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูลผู้วิจัยใช้แบบสังเกตกิจกรรม

4. แบบสนทนากลุ่ม ผู้วิจัยใช้เทคนิคการสนทนากลุ่มกับผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับแนวทางการนำ มุมมองเชิงวัฒนธรรมไปประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์กับสังคมและประเทศชาติ ประกอบด้วยผู้รู้ ผู้ปฏิบัติและ ประชาชนทั่วไป มาร่วมสนทนากลุ่มตามกรอบและจุดมุ่งหมายของการวิจัย โดยใช้แบบบันทึกเป็นเครื่องมือในการรวบรวมข้อมูล

5. การประชุมเชิงปฏิบัติการ (Workshop) ผู้วิจัยใช้เทคนิคการประชุมเชิงปฏิบัติการกลุ่มกับผู้ที่เกี่ยวข้องกับกรมชลประทาน มาร่วมสนทนากลุ่มตามกรอบและจุดมุ่งหมายของการวิจัย กรอบประเด็นในการประชุมเชิงปฏิบัติการ นาคาคติ: ความเชื่อวัฒนธรรมทางน้ำ กลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยากรมชลประทาน โดยใช้แบบ บันทึกเสียง วีดิโอบันทึกภาพและเสียงเป็นเครื่องมือในการรวบรวมข้อมูล

4. การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูลผู้วิจัยดำเนินการจัดและทำข้อมูลที่ได้จากการศึกษาเอกสาร ตำรา หนังสือ วิชาการและเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ข้อมูลที่ได้มาจากแบบสำรวจ แบบสัมภาษณ์ การสนทนากลุ่ม การ สังเกต การจดบันทึก การอัดเทป และการบันทึกภาพ จัดเป็นหมวดหมู่ตามจุดมุ่งหมายของการวิจัยแล้ว ดำเนินการนำมาวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพตามความมุ่งหมายและกรอบตามความคิดที่กำหนดไว้ โดยใช้ แนวคิดของ ทรงคุณ จันทจร (2559: 131-144) ได้แก่ การวิเคราะห์แบบอุปมัย (Analytic Induction) และ

การวิเคราะห์โดยการจำแนกข้อมูล (Typological Analysis) ดังนี้ (ในตะวัน กำหอม. 2559: 53-56) (1) การวิเคราะห์แบบอุปมัย (Analysis Induction) เป็นวิธีวิเคราะห์ข้อมูล โดยการสร้างข้อมูลจากข้อมูลที่เป็นรูปธรรมหรือปรากฏที่มองเห็นจากการลงภาคสนาม เป็นต้นว่า กิจกรรมในกรมชลประทาน ความเชื่อ ศาสนา ตำนานนาาคคต มุมมองเชิงวัฒนธรรม และหลักฐานอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง (2) การวิเคราะห์โดยการจำแนกข้อมูล (Typological Analysis) เป็นวิธีการวิเคราะห์ข้อมูลโดยการนำข้อมูลมาจัดจำแนกเป็นประเภทตามความมุ่งหมายของการวิจัยและจึงวิเคราะห์ด้วยทฤษฎี เพื่อมาอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคม โดยใช้วัฒนธรรมและทฤษฎีต่างๆ ในการวิเคราะห์ตามการมุ่งหมายและกรอบแนวความคิดในการวิจัย

5. การนำเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูล

การนำเสนอผลงานวิจัยนั้น หลังจากที่ได้ผู้วิจัยได้ทำการวิเคราะห์ข้อมูลส่วนหนึ่งแล้วและเพื่อให้ผลการวิจัยที่ได้เป็นที่ยอมรับของกลุ่มผู้ให้ข้อมูลและมีความสอดคล้องกับความเป็นจริงมากที่สุด ผู้วิจัยจึงได้กำหนดให้มีการ พิจารณาและวิพากษ์ผลการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้ โดยเสนอต่อที่ประชุมของกลุ่มและผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องที่มีส่วนร่วมในการวิจัยให้ทราบ ในการพิจารณาตามประเด็นที่ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง ตามกรอบแนวคิดทฤษฎีรวมทั้งของเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องนำเสนอข้อมูลพร้อมภาพประกอบบางขั้นตอน โดยใช้แบบการพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis)

สรุปผลการวิจัย

1. องค์ความรู้ทางวัฒนธรรมเกี่ยวกับนาาคคตในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ผลการศึกษานาาคคตในบริบทวัฒนธรรมทางน้ำของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ภายใต้พื้นที่รับผิดชอบของกรมชลประทาน แสดงให้เห็นว่านาาคคตเป็นองค์ความรู้ทางวัฒนธรรมที่ฝังรากลึกอยู่ในวิถีชีวิตของชุมชนริมน้ำ เจ้าหน้าที่ด้านน้ำ และประชาชนทั่วไป ความเชื่อเรื่องพญานาคมีได้ถูกจำกัดอยู่เพียงกรอบไสยศาสตร์ หากแต่ทำหน้าที่เป็นโครงสร้างความหมายที่เชื่อมโยงมนุษย์ สายน้ำ ธรรมชาติ และการดำรงชีวิตอย่างสมดุลเข้าด้วยกัน

ข้อมูลจากการสำรวจสะท้อนว่าพญานาคถูกมองเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ ความศักดิ์สิทธิ์ และการคุ้มครองแหล่งน้ำ ความเชื่อนี้มีความสำคัญต่อชุมชนเกษตรกรรมในกลุ่มน้ำเจ้าพระยา และสะท้อนการผสมผสานระหว่างพุทธศาสนา ความเชื่อพื้นบ้าน และคติความเชื่อดั้งเดิมของสังคมไทย ในมุมมองของกรมชลประทาน นาาคคตยังทำหน้าที่เป็นกลไกทางวัฒนธรรมที่ช่วยเสริมสร้างความเข้าใจและความไว้วางใจระหว่างรัฐกับชุมชน อันนำไปสู่ความร่วมมือในการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำอย่างมีส่วนร่วม

ในด้านมุมมองต่อพญานาค กลุ่มผู้รู้เห็นพญานาคเป็นสัญลักษณ์ศักดิ์สิทธิ์ที่เชื่อมโยงมนุษย์กับธรรมชาติ ทำหน้าที่คุ้มครองแหล่งน้ำและกำหนดกรอบพฤติกรรมทางสังคม ความเชื่อนี้ช่วยปลูกฝังจิตสำนึกด้านการเคารพธรรมชาติ ความสามัคคี และการใช้ทรัพยากรน้ำอย่างยั่งยืน ขณะที่กลุ่มผู้ปฏิบัติงานด้านน้ำมองพญานาคในฐานะพลังทางจิตใจที่ช่วยเสริมขวัญกำลังใจ ความรอบคอบ และความรับผิดชอบในการทำงาน อีกทั้งยังเป็นกรอบวัฒนธรรมที่ช่วยกำกับพฤติกรรมด้านความปลอดภัยและการทำงานร่วมกัน

สำหรับประชาชนทั่วไป แม้จะไม่ได้ปฏิบัติพิธีกรรมอย่างเคร่งครัด แต่ยังคงให้คุณค่าพญานาคในฐานะมรดกทางวัฒนธรรมที่สร้างความภูมิใจ ความผูกพันกับชุมชน และบรรทัดฐานร่วมในการดูแลแหล่งน้ำ

ในมิติพิธีกรรม พญานาคทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางเชิงสัญลักษณ์ของกิจกรรมเกี่ยวกับน้ำทั้งในระดับชุมชนและการทำงานด้านชลประทาน พิธีกรรมช่วยเชื่อมโยงมนุษย์กับธรรมชาติ เสริมสร้างความมั่นคงทางจิตใจ และกำหนดกรอบพฤติกรรมการใช้ทรัพยากรอย่างระมัดระวัง กลุ่มผู้รู้เน้นบทบาทของพิธีกรรมในการ

ถ่ายทอดคุณค่าทางวัฒนธรรม ขณะที่ผู้ปฏิบัติมองว่าพิธีกรรมช่วยสร้างการยอมรับและลดความตึงเครียดระหว่างรัฐกับชุมชน

ด้านการถ่ายทอดองค์ความรู้ นาคาคติถูกส่งต่อผ่านเรื่องเล่า ประเพณี และการมีส่วนร่วมในกิจกรรมชุมชนเป็นหลัก กลุ่มผู้รู้เสนอให้พัฒนาเป็นระบบผ่านครอบครัว วัด โรงเรียน และสื่อร่วมสมัย เพื่อให้ นาคาคติ ยังคงมีความหมายในสังคมปัจจุบัน

โดยสรุป นาคาคติเป็นองค์ความรู้เชิงวัฒนธรรมที่มีบทบาททั้งด้านความเชื่อ จิตใจ สังคม และการจัดการทรัพยากรน้ำ ช่วยเชื่อมโยงมนุษย์กับสายน้ำ เสริมสร้างความสามัคคี และปลูกฝังจิตสำนึกในการอนุรักษ์ ซึ่งยังมีศักยภาพในการสนับสนุนการพัฒนาลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอย่างยั่งยืน

2. มิตรูปธรรม-นามธรรมของคติพญานาคสู่การตีความเป็นสัญลักษณ์กรมชลประทาน ผลการศึกษาจากการสัมภาษณ์เชิงคุณภาพสะท้อนว่าคติพญานาคมีทั้งมิตรูปธรรมและมิตินามธรรมที่เกื้อหนุนกัน และสามารถนำไปตีความเชิงสัญลักษณ์ให้สอดคล้องกับบทบาทของกรมชลประทานในฐานะหน่วยงานจัดการทรัพยากรน้ำของประเทศ

ในเชิงประวัติศาสตร์ พญานาคถูกมองว่าเป็นสัญลักษณ์ที่มีรากฐานยาวนานในสังคมลุ่มน้ำ โดยเฉพาะลุ่มน้ำโขงและเจ้าพระยา กลุ่มผู้รู้เห็นว่าพญานาคเป็นผลจากการผสมผสานความเชื่อดั้งเดิมกับพุทธศาสนา ทำหน้าที่เป็นผู้พิทักษ์น้ำ ผู้สร้างความอุดมสมบูรณ์ และเป็นสื่อกลางระหว่างโลกมนุษย์กับโลกศักดิ์สิทธิ์

กลุ่มผู้ปฏิบัติมองประวัติพญานาคในฐานะ “ประวัติที่มีชีวิต” ถ่ายทอดผ่านพิธีกรรมและประสบการณ์ตรงในชุมชนริมน้ำ มากกว่าการรับรู้เชิงเอกสาร ส่วนประชาชนทั่วไปรับรู้ผ่านเรื่องเล่าและสื่อร่วมสมัย โดยให้คุณค่าในฐานะสัญลักษณ์ของน้ำและความศักดิ์สิทธิ์

ในมิติศาสนา พญานาคถูกเชื่อมโยงกับพุทธศาสนาในฐานะผู้พิทักษ์พระพุทธรูปและแบบอย่างของคุณธรรม เช่น การรักษาศีลและการเคารพกฎแห่งธรรมชาติ ความเชื่อนี้ช่วยหล่อหลอมพฤติกรรมและจิตสำนึกของผู้คนให้มีความรับผิดชอบต่อสังคมและสิ่งแวดล้อม

ด้านตำนาน พญานาคทำหน้าที่เป็นมรดกทางปัญญาที่อธิบายโลกทัศน์ของสังคมลุ่มน้ำ และกำหนดบรรทัดฐานทางศีลธรรม เช่น ความเพียร ความศรัทธา และการอยู่ร่วมกับธรรมชาติอย่างสมดุล

เชิงวัฒนธรรม พญานาคเป็นสัญลักษณ์เชิงโครงสร้างที่เชื่อมโยงศาสนา ความเชื่อ และสิ่งแวดล้อมเข้าด้วยกัน ช่วยรักษาอัตลักษณ์ของชุมชนลุ่มน้ำท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของสังคมสมัยใหม่

ดังนั้น คติพญานาคในทั้งมิตรูปธรรมและนามธรรมจึงสามารถตีความเป็นสัญลักษณ์ของกรมชลประทานในฐานะ “ผู้พิทักษ์น้ำ ผู้สร้างความอุดมสมบูรณ์ และผู้เชื่อมโยงมนุษย์กับธรรมชาติ” ได้อย่างเหมาะสม สอดคล้องกับรากวัฒนธรรมไทยและการกิจร่วมสมัยด้านการจัดการทรัพยากรน้ำอย่างยั่งยืน

อภิปรายผล

1. ผลการศึกษาของค่านิยมทางวัฒนธรรมเกี่ยวกับนาคาคติ

ผลการวิจัยนาคาคติในบริบทความเชื่อวัฒนธรรมทางน้ำของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ภายใต้อิทธิพลที่รับผิดชอบต่อกรมชลประทาน แสดงให้เห็นว่านาคาคติเป็นองค์ความรู้ทางวัฒนธรรมที่ฝังรากลึกอยู่ในวิถีชีวิตของชุมชนริมน้ำ เจ้าหน้าที่ด้านการบริหารจัดการน้ำ และประชาชนทั่วไป มิได้จำกัดอยู่เพียงกรอบความเชื่อเชิงไสยศาสตร์เท่านั้น หากแต่ทำหน้าที่เป็นโครงสร้างความหมายที่เชื่อมโยงมนุษย์กับสายน้ำ ธรรมชาติ และการดำรงชีวิตอย่างสมดุล ผลการศึกษาพบว่านาคาคติถูกตีความในฐานะสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์

ความศักดิ์สิทธิ์ และการคุ้มครองแหล่งน้ำ ซึ่งสะท้อนการผสมผสานระหว่างพุทธศาสนา ความเชื่อพื้นบ้าน และคติความเชื่อดั้งเดิมของสังคมไทย โดยเฉพาะในชุมชนเกษตรกรรมของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ความเชื่อนี้มีบทบาทต่อการกำหนดทัศนคติและพฤติกรรมที่เคารพธรรมชาติ และสนับสนุนการใช้ทรัพยากรน้ำอย่างระมัดระวังและยั่งยืน

ในมุมมองของกรมชลประทาน นาคาคติยังทำหน้าที่เป็นกลไกทางวัฒนธรรมที่ช่วยเสริมสร้างความเข้าใจ ความไว้วางใจ และความร่วมมือระหว่างหน่วยงานรัฐกับชุมชน อันนำไปสู่การลดความขัดแย้งและเพิ่มการมีส่วนร่วมในการดำเนินงานด้านน้ำ เมื่อพิจารณาจากกลุ่มผู้ให้ข้อมูล กลุ่มผู้รู้มองพญานาคเป็นสัญลักษณ์ศักดิ์สิทธิ์ที่กำหนดกรอบคุณค่าและพฤติกรรมทางสังคม ช่วยปลูกฝังจิตสำนึกด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำ กลุ่มผู้ปฏิบัติงานมองนาคาคติในมิติที่เชื่อมโยงกับการทำงานจริง โดยความเชื่อช่วยเสริมขวัญกำลังใจ ความรอบคอบ ความรับผิดชอบ และการทำงานเป็นทีม ขณะที่ประชาชนทั่วไปให้คุณค่าพญานาคในฐานะมรดกทางวัฒนธรรมที่สร้างความภูมิใจ ความผูกพันกับชุมชน และบรรทัดฐานร่วมในการดูแลแหล่งน้ำ

ด้านพิธีกรรมและการถ่ายทอดองค์ความรู้ พบว่านาคาคติถูกสืบทอดผ่านเรื่องเล่า ประเพณี และการมีส่วนร่วมในกิจกรรมของชุมชนเป็นหลัก ทำให้องค์ความรู้นี้ยังคงมีชีวิตและความหมายในสังคมร่วมสมัย ภาพรวมจึงสะท้อนว่านาคาคติเป็นองค์ความรู้เชิงวัฒนธรรมที่มีบทบาททั้งในมิติความเชื่อ จิตใจ สังคม และการจัดการทรัพยากรน้ำ และยังมีศักยภาพในการสนับสนุนการพัฒนาชุมชนแม่น้ำเจ้าพระยาอย่างยั่งยืน ซึ่งสอดคล้องกับงานของ วิเชียร นามการ, วทีญญ ภูครองนา, สุทธิวิทย์ จันทร์ภิรมย์ และประสิทธิ์ คำกลาง (2564) ที่ชี้ให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างนาคกับพระพุทธศาสนา เช่น เรื่องพญามัจฉินทราคราชในพุทธประวัติ ตอนตรัสรู้ อันเป็นที่มาของพระพุทธรูปนาคปรก รวมทั้งแนวคิดเรื่องกำเนิดและตระกูลของพญานาคในคัมภีร์พุทธศาสนา ซึ่งสะท้อนบทบาทของนาคในฐานะผู้พิทักษ์พระพุทธศาสนาและผู้มีบุญบารมี ขณะเดียวกัน งานของ มัชฌิมา วีรศิลป์ (2564) ยังพบว่าความเชื่อพื้นบ้านเกี่ยวกับพญานาคส่งผลโดยตรงต่อวัฒนธรรมการขอพรและเสี่ยงโชค และก่อให้เกิดวิถีทางวัฒนธรรมที่มีผลต่อเศรษฐกิจชุมชน เช่น พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์คำชะโนด ซึ่งมีรูปแบบการเสี่ยงทายที่หลากหลาย ทั้งจากต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ การลูบข้อมืออธิษฐาน และการทุบไข่หรือหินคลอนพญานาค

2. ผลการวิเคราะห์เชิงรูปธรรมและนามธรรมที่สัมพันธ์กับคติความเชื่อเรื่องพญานาคสู่การตีความเป็นสัญลักษณ์กรมชลประทาน

ผลการศึกษาเชิงคุณภาพจากการสัมภาษณ์กลุ่มผู้รู้ กลุ่มผู้ปฏิบัติงาน และประชาชนทั่วไป สะท้อนว่าคติพญานาคมีความหมายทั้งในมิติรูปธรรมและนามธรรมที่เชื่อมโยงกันอย่างเป็นระบบ และสามารถใช้อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ น้ำ ธรรมชาติ และสังคมได้อย่างลึกซึ้ง พญานาคถูกมองเป็นสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่มีรากฐานยาวนานในสังคมลุ่มน้ำ โดยเฉพาะลุ่มน้ำโขงและลุ่มน้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นผลจากการผสมผสานความเชื่อดั้งเดิมเข้ากับพุทธศาสนา ทำหน้าที่เป็นผู้พิทักษ์แหล่งน้ำ ผู้สร้างความอุดมสมบูรณ์ และสื่อกลางระหว่างโลกมนุษย์กับโลกศักดิ์สิทธิ์ กลุ่มผู้รู้ให้ความสำคัญกับพญานาคในฐานะโครงสร้างความคิดที่อธิบายจักรวาลและหลักคุณธรรม ขณะที่กลุ่มผู้ปฏิบัติงานมองพญานาคเป็น “ประวัติที่มีชีวิต” ถ่ายทอดผ่านพิธีกรรมและการปฏิบัติในชีวิตประจำวัน ซึ่งช่วยหล่อหลอมจิตสำนึก ความระมัดระวัง และความเคารพต่อธรรมชาติ สำหรับประชาชนทั่วไป แม้จะไม่ได้เข้าใจเชิงลึกทางประวัติศาสตร์หรือศาสนา แต่ยังรับรู้พญานาคผ่านตำนาน ประเพณี และสื่อร่วมสมัย โดยให้คุณค่าในฐานะสิ่งศักดิ์สิทธิ์และเครื่องยึดเหนี่ยวทางใจ ในมิติศาสนาและตำนาน พญานาคทำหน้าที่เป็นกลไกทางวัฒนธรรมที่สอดแทรกคุณธรรม บรรทัดฐานทางศีลธรรม

และโลกทัศน์เรื่องการอยู่ร่วมกับธรรมชาติอย่างสมดุล ขณะเดียวกัน ในมิติทางวัฒนธรรม พญานาคยังเป็นศูนย์รวมอัตลักษณ์และความผูกพันของชุมชนลุ่มน้ำท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของสังคมสมัยใหม่

จากกรอบคิดดังกล่าว การตีความพญานาคในฐานะสัญลักษณ์จึงสามารถสะท้อนบทบาทของกรมชลประทานในฐานะ “ผู้พิทักษ์ทรัพยากรน้ำ ผู้สร้างความอุดมสมบูรณ์ และผู้เชื่อมโยงมนุษย์กับธรรมชาติ” ได้อย่างสอดคล้องกับรากวัฒนธรรมไทยและแนวคิดการจัดการทรัพยากรน้ำอย่างยั่งยืน ผลการวิเคราะห์นี้สอดคล้องกับงานของ อรุณรักษ์ ธนเลิศลาภ (2568) ที่ศึกษาพิธีกรรม “เลี้ยงผีฝาย” ในชุมชนล้านนา ซึ่งชี้ว่าพิธีกรรมทำหน้าที่เป็นกลไกจัดการทรัพยากรน้ำส่วนรวมอย่างมีประสิทธิภาพ เป็นธรรม และหล่อหลอมอัตลักษณ์วัฒนธรรมและจิตสำนึกการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม แม้จะเผชิญแรงกดดันจากกระแสนิยมและการเปลี่ยนแปลงทางสังคม นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับงานของ ญัฐพล นาทันตอง, ปัญญา เสนาเวียง และชมนาด แผลงมาลัย (2568) ที่ศึกษาลำห้วยคะคางในจังหวัดมหาสารคาม ซึ่งพบว่าการขยายตัวของเมืองส่งผลให้ลำห้วยกลายเป็นแหล่งรองรับน้ำเสียและกระทบต่อชุมชนริมน้ำ สะท้อนให้เห็นความจำเป็นของกรอบคิดเชิงวัฒนธรรมและจริยธรรมในการจัดการทรัพยากรน้ำร่วมสมัย

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะจากผู้วิจัย

1.1 กรมชลประทานควรนำคติความเชื่อเรื่องพญานาคมาใช้เป็นกรอบเชิงสัญลักษณ์ในการสื่อสารกับชุมชนลุ่มน้ำ เพื่อสร้างความเข้าใจ ความไว้วางใจ และความร่วมมือในการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำ โดยเชื่อมโยงภารกิจด้านเทคนิคเข้ากับคุณค่าทางวัฒนธรรมที่ชุมชนยึดถืออยู่เดิม

1.2 ควรนำผลการวิจัยไปใช้ในการออกแบบนโยบายหรือโครงการด้านน้ำที่คำนึงถึงความเชื่อ พิธีกรรม และวิถีชีวิตของชุมชนริมน้ำ เพื่อให้การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานด้านชลประทานสอดคล้องกับบริบททางสังคมและวัฒนธรรม ลดความขัดแย้ง และเพิ่มการยอมรับจากประชาชน

1.3 หน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรสนับสนุนการถ่ายทอดนาคาคติผ่านสถาบันทางสังคม เช่น ครอบครัว วัด โรงเรียน และสื่อสมัยใหม่ เพื่อรักษาองค์ความรู้เชิงวัฒนธรรมให้ยังคงมีความหมายในสังคมร่วมสมัย และช่วยปลูกฝังจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำแก่คนรุ่นใหม่

1.4 ควรส่งเสริมให้พิธีกรรมและประเพณีเกี่ยวกับน้ำถูกใช้เป็นพื้นที่สร้างความร่วมมือระหว่างรัฐ ชุมชน และผู้ปฏิบัติงานด้านน้ำ โดยมองพิธีกรรมไม่ใช่เพียงความเชื่อทางจิตวิญญาณ แต่เป็นกลไกทางสังคมที่ช่วยเสริมสร้างความสามัคคีและความรับผิดชอบร่วมกัน

1.5 ควรมีการอบรมหรือพัฒนาบุคลากรของกรมชลประทานให้มีความรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับนาคาคติและวัฒนธรรมลุ่มน้ำ เพื่อเสริมสร้างทักษะการทำงานร่วมกับชุมชนอย่างอ่อนไหวทางวัฒนธรรม และเพิ่มประสิทธิภาพในการปฏิบัติงานด้านการจัดการทรัพยากรน้ำ

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรมีการวิจัยเปรียบเทียบนาคาคติและความเชื่อวัฒนธรรมทางน้ำในลุ่มน้ำอื่นของประเทศไทย เช่น ลุ่มน้ำโขง ลุ่มน้ำชี-มูล หรือลุ่มน้ำภาคใต้ เพื่อเปรียบเทียบความเหมือนและความแตกต่างของบริบทความเชื่อ พิธีกรรม และการจัดการทรัพยากรน้ำ อันจะช่วยยกระดับความเข้าใจเชิงโครงสร้างของคติความเชื่อทางน้ำในระดับประเทศ

2.2 การวิจัยในอนาคตควรผสมผสานวิธีวิจัยเชิงคุณภาพกับเชิงปริมาณ เช่น การสำรวจทัศนคติ การรับรู้ และระดับการมีส่วนร่วมของชุมชนต่อการจัดการทรัพยากรน้ำ เพื่อยืนยันและขยายผลการค้นพบเชิงคุณภาพ ให้มีความครอบคลุมและสามารถนำไปใช้เชิงนโยบายได้อย่างเป็นรูปธรรมมากยิ่งขึ้น

2.3 ควรมีการวิจัยที่มุ่งศึกษากระบวนการนำคติความเชื่อเรื่องพญานาคไปใช้จริงในงานนโยบาย การสื่อสารองค์กร และการมีส่วนร่วมของประชาชนด้านการจัดการทรัพยากรน้ำ เพื่อพัฒนาแนวทางหรือโมเดล การบริหารจัดการน้ำที่ผสมผสานมิติทางวัฒนธรรมกับหลักวิชาการสมัยใหม่อย่างยั่งยืน

องค์ความรู้ใหม่

จากการศึกษาวิจัยเรื่อง “นาคาคติ: ความเชื่อวัฒนธรรมทางน้ำ กลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยากรมชลประทาน” งานวิจัยนี้จึงมองเห็นว่านาคามีได้เป็นเพียงเรื่องเล่าหรือความเชื่อพื้นบ้าน หากแต่ทำหน้าที่เป็น “กลไกทางวัฒนธรรมเชิงสัญลักษณ์” ที่เชื่อมโยงสองมิติของชีวิตมนุษย์เข้าไว้ด้วยกันอย่างแยกไม่ออก

มิติแรกคือ “มิติรูปธรรม” อันหมายถึงสิ่งที่ปรากฏให้เห็นเป็นรูปแบบชัดเจนในสังคม ไม่ว่าจะเป็น พิธีกรรม ประเพณี ตลอดจนงานด้านชลประทานต่างๆ ที่ผูกโยงอยู่กับความเชื่อเรื่องนาคมาโดยตลอด ส่วนมิติที่สองคือ “มิตินามธรรม” ซึ่งเป็นคุณค่าทางจิตใจที่แฝงอยู่เบื้องหลังการปฏิบัติเหล่านั้น ได้แก่ ความศรัทธา คุณธรรม จิตสำนึก และอัตลักษณ์ของชุมชน ทั้งสองมิตินี้มิได้แยกขาดจากกัน หากแต่หมุนเวียนหล่อเลี้ยงซึ่งกันและกันอยู่เสมอ กล่าวคือ การปฏิบัติทางรูปธรรมช่วยตอกย้ำคุณค่าทางจิตใจ ในขณะที่คุณค่าทางจิตใจก็เป็นแรงผลักดันให้เกิดการปฏิบัติทางรูปธรรมสืบต่อไป

เมื่อทั้งสองมิตินี้ทำงานประสานกัน ผลที่เกิดขึ้นคือการ “เชื่อมโยงมนุษย์ ธรรมชาติ และสถาบันทางสังคม” ให้กลายเป็นหนึ่งเดียวกัน ความเชื่อเรื่องนาคจึงทำหน้าที่เสมือนสายใยที่ร้อยรัดผู้คนในชุมชน แหล่งน้ำ ธรรมชาติ และระบบสังคมเข้าไว้ด้วยกันอย่างแนบแน่น มิใช่เพียงมรดกทางวัฒนธรรมที่ตกทอดมาโดยปราศจากความหมาย

ผลลัพธ์ที่ตามมาจากการเชื่อมโยงนี้ คือการก่อเกิด “ความมั่นคงทางจิตใจ” และ “ความสามัคคี” ในหมู่ผู้คนที่อาศัยอยู่ร่วมสายน้ำเดียวกัน อันเป็นรากฐานสำคัญของการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขในสังคม เกษตรกรรมลุ่มน้ำท้ายที่สุดแล้ว องค์ความรู้ชี้ให้เห็นว่าความเชื่อเรื่องนาคได้พัฒนาตนเองขึ้นเป็น “กรอบอัตลักษณ์ในการจัดการน้ำอย่างยั่งยืน” กล่าวคือ นาคาคติมิได้หยุดอยู่เพียงในฐานะความเชื่อทางศาสนาหรือวัฒนธรรม หากแต่ได้แปรเปลี่ยนเป็นกลไกทางสังคมที่ช่วยหนุนเสริมการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาให้ดำเนินไปอย่างมั่นคงและยั่งยืนสืบไป ดังแสดงในแผนภาพที่ 1

แผนภาพที่ 1 องค์ความรู้ใหม่: นาคาคติในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

เอกสารอ้างอิง

- กรมทรัพยากรน้ำ. (2564). *แนวทางการบริหารจัดการน้ำในชุมชนไทย*. กรุงเทพฯ: กรมทรัพยากรน้ำ.
- งามพิศ สัตย์สวณ. (2539). *การวิจัยทางมานุษยวิทยา* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- จิรพรรณ ศรีสุข. (2561). *การเปลี่ยนแปลงระบบการจัดการน้ำในชุมชนเกษตรภาคเหนือของประเทศไทย*. เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ณรงค์ศักดิ์ ใจเพชร. (2562). *วัฒนธรรมและภูมิปัญญาการจัดการน้ำของชุมชนไทยภาคเหนือ*. เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ณัฐพล นาทันตอง, ปัญญา เสนาเวียง และชนนาถ แผลงมัลย์. (2568). ห้วยคเคาง: ความเปลี่ยนแปลงและวิ กฤตของสายน้ำ. *Journal of Social Science for Local Development Rajabhat Mahasarakham University*, 9(3), 528–543.
- ทรงคุณ จันทจร. (2553). *ทฤษฎีวัฒนธรรมและสังคม*. มหาสารคาม: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- ธนภัทร จันทรมล. (2565). *การจัดการน้ำแบบอิงธรรมชาติในบริบทของประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: สถาบันสิ่งแวดล้อมไทย.
- ในตะวัน กำหอม. (2559). *การวิจัยประยุกต์ทางวัฒนธรรม เล่มที่ 2*. กรุงเทพฯ: วิทยาลัยทองสุข.
- ปัญญา สุขเกษม. (2563). *การมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการทรัพยากรน้ำ: กรณีศึกษาชุมชนภาคอีสาน*. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- พนม คลีฉายา. (2560). *พิธีกรรมกับการจัดการน้ำในวัฒนธรรมชาวนาไทย*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.

- พิมพ์ใจ บุญเรือง. (2560). *ภูมิปัญญาการจัดการน้ำของชุมชนไทยในบริบทสังคมร่วมสมัย*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- มัชฌิมา วีรศิลป์. (2564). ความเชื่อพญานาคกับการเสี่ยงทายในพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์คำชะโนด. *วารสารบัณฑิตแสงโคมคำ*, 6(1), 165–180.
- มิณฑกานต์ สร้อยแสง และกิงกาญจน์ จงสุขไกล. (2563). การตอบสนองด้านวัฒนธรรมความปลอดภัยทางถนนของผู้ใช้รถใช้ถนนที่เป็นกลุ่มเสี่ยงในเขตพื้นที่เสี่ยงจังหวัดปทุมธานี. *วารสารมนุษยศาสตร์ ฉบับบัณฑิตศึกษา*, 9(2), 125–140.
- วสันต์ ภัยหลีกี้. (2564). *วัฒนธรรมการใช้น้ำของชุมชนท้องถิ่นไทยในบริบทการพัฒนาอย่างยั่งยืน*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- วิเชียร นามการ, วศัญญา ภูครองนา, สุทธิวิทย์ จันทร์ภิรมย์ และประสิทธิ์ คำกลาง. (2564). การประยุกต์หลักสัปปายะ 7 พัฒนาเผยแพร่การสอนวิชาสมาธิเพื่อความสุขของสังคมสถาบันพลังจิตตานุภาพสาขา 29 วัดสุทธจินดา จังหวัดนครราชสีมา. *Journal of MCU Ubon Review*, 6(3), 437–448.
- ศรายุทธ แสงสุข. (2564). *รัฐและการจัดการน้ำ: พลวัตของอำนาจและการมีส่วนร่วมในชนบทไทย*. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- สมชาย ภคภาสน์วิวัฒน์. (2561). *ความหลากหลายทางวัฒนธรรมกับระบบการจัดการน้ำของชุมชนไทย*. นครปฐม: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สมนึก ศรีประเสริฐ. (2562). *การจัดการน้ำเพื่อความมั่นคงทางอาหารของประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย (TDRI).
- สุชาดา พูลสวัสดิ์. (2566). *การบูรณาการชุมชนกับรัฐในการจัดการทรัพยากรน้ำอย่างยั่งยืน*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- อรุณรักษ์ ชนเลิศลาภ. (2568). การบูรณาการหลักพุทธธรรมกับการบริหารจัดการภาครัฐเพื่อป้องกันภาวะซึมเศร้าในสังคมไทย. *วารสารสหวิทยาการนวัตกรรมการบริหาร*, 8(1), 392–401.
- อัมพร สุนทรสารทูล. (2564). *ผลกระทบของระบบชลประทานขนาดใหญ่ต่อวิถีเกษตรกรรมและชุมชนท้องถิ่น*. พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา.